

УДК 341.171(045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.116>

СПЕЦИФІКА РЕГУЛЮВАННЯ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Лазарева М.О.,
юрист-міжнародник,
радник Віце-прем'єр-міністра з питань
європейської та євроатлантичної інтеграції
ORCID: 0009-0005-9127-0747
e-mail: lazareva@kmu.gov.ua

Лазарева М.О. Специфіка регулювання лобізму в Україні в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції.

Стаття присвячена дослідженню правової природи та особливостей нормативно-правового регулювання лобізму як окремого правового інституту на основі компаративного вивчення наявних підходів США, держав-членів ЄС та України в контексті європейських та євроатлантичних інтеграційних процесів, участь у яких виступає пріоритетним напрямом зовнішньої політики та правового розвитку нашої держави. Проаналізовано особливості нормативно-правового регулювання лобістської діяльності в Україні та визначено ключові проблеми та перспективи функціонування практико-теоретичної моделі лобіювання в Україні в контексті європейських та євроатлантичних інтеграційних процесів.

Виявлено, що напередодні схвалення Закону України «Про лобіювання» відсутність належного законодавчого регулювання лобізму в нашій державі було визнано проблемою державного та суспільного розвитку країни на рівні ЄС та НАТО. Тому питання законодавчого регулювання діяльності суб'єктів, які здійснюють вплив (лобіювання) інтересів третіх осіб або груп осіб під час прийняття нормативно-правових актів Верховною Радою України, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування необхідно було вирішувати від початку офіційних переговорів про вступ України до Європейського Союзу та її зближення в Північноатлантичним альянсом.

23 лютого 2024 року український Парламент схвалив Закон України «Про лобіювання», який не тільки визначив ключові засади взаємодії посадових осіб органів державної влади й органів місцевого самоврядування із зацікавленими сторонами та суб'єктами лобіювання, а й окреслив основні принципи, методи та правові засади здійснення лобіювання в Україні. 29 листопада 2023 року на засіданні Ради Україна – НАТО було представлено адаптовану Річну національну програму, котра є максимально стислою та

практичною, сфокусованою на реформах у секторі безпеки й оборони, а також завданнях із демократичних трансформацій, котрі Україна виконує на шляху своєї євроатлантичної інтеграції.

Однак, становлення правового інституту лобізму в нашій державі потребує внесення змін до чинних нормативно-правових актів, що також регламентують порядок та процедури провадження лобістської діяльності; введення відповідальності всіх сторін даного процесу; наявності дієвого контролю за процесом лобіювання; а також неможливості обмеження участі організацій громадянського суспільства у виробленні публічної політики, що повинно сприяти подоланню корупції та виконанню критеріїв, необхідних для вступу України в ЄС і НАТО.

Ключові слова: лобізм, лобістська діяльність, лобіювання, Україна, ЄС, НАТО, правове регулювання.

Lazareva M. Peculiarities of lobbying regulation in Ukraine in the context of European and Euro-Atlantic integration.

The article explores the legal nature and specific features of legal regulation of lobbying as a separate legal institution based on a comparative study of the approaches existing in the US, the EU Member States and Ukraine in the context of European and Euro-Atlantic integration processes being a priority area of the foreign policy and legal development of our state. The author analyses the peculiarities of legal regulation of lobbying activities in Ukraine and identifies the key issues of and prospects for the functioning of the practical and theoretical lobbying model in Ukraine in the context of European and Euro-Atlantic integration processes.

On the eve of adoption of the Law of Ukraine 'On Lobbying', the lack of proper legislative regulation of lobbying in our country was recognized as a problem of state and social development of the country at the EU and NATO levels. Therefore, the issue on legislative regulation of the activities

of entities that influence (lobby) the interests of third parties or groups of parties while adopting legal acts by the Verkhovna Rada of Ukraine, executive authorities and local self-government bodies had to be resolved after the beginning of official negotiations on Ukraine's accession to the European Union and its rapprochement with the North Atlantic Alliance.

On 23 February 2024, the Ukrainian Parliament adopted the Law of Ukraine 'On Lobbying' which not only defined the key principles of interaction between officials representing the state authorities and local self-government bodies with the stakeholders and lobbying entities, but also outlined the basic principles, methods and legal framework of lobbying in Ukraine. On 29 November 2023, an adapted Annual National Programme was presented at the meeting of the NATO-Ukraine Council. It became the most concise and practical, as it focuses on reforms in the security and defence sector and democratic transformation tasks that Ukraine is implementing within the framework of its Euro-Atlantic integration.

However, the establishment of the legal institution of lobbying in our state requires amending the existing legal acts that also regulate the terms and procedures for conducting lobbying activities; introducing responsibility of all parties to this process; imposing effective control over the lobbying process; and the impossibility of limiting the participation of civil society organizations in public policy making that should help overcome corruption and fulfill the criteria being necessary for Ukraine's accession to the EU and NATO.

Key words: lobbyism, lobbying activity, lobbying, Ukraine, EU, NATO, legal regulation.

Постановка проблеми. Одним із найвагоміших завдань в умовах сучасності є пошук оптимальних форм взаємодії та взаємовпливу між органами державної влади, з одного боку, та суспільством і представниками громадськості, – з іншого. Особлива роль у вирішенні цієї фундаментальної проблеми належить лобізму, адже здійснення впливу приватних структур на процес прийняття рішень та політику органів державної влади на практиці реалізується в більшості держав світу. В контексті надання нашій державі статусу кандидата в члени Європейського Союзу 24 червня 2022 року, а також поглиблення її кооперації з НАТО в оборонній і безпековій сферах на тлі продовження повномасштабної агресії Росії на території України, дослідження нормативно-правового регулювання лобістської діяльності в Україні теж набуло особливої актуальності. Практика США та держав-членів ЄС підтверджує необхідність існування централізованого регулювання лобістської діяльності, що надає чималого значення

питанню юридичної інституціоналізації лобізму як політико-правового феномену в Україні, який напряду впливає на розвиток демократичних процесів, спрямованих на реалізацію принципу правової держави, в нашій країні. Оскільки Закон України «Про лобіювання», схвалений 23 лютого 2024 року [1], ще повноцінно не введений у дію, низка нормативно-правових актів, що містять положення, які регламентують окремі аспекти ведення лобістської діяльності, потребують доопрацювання на основі міжнародного досвіду, а дана практика – комплексного теоретико-правового розгляду.

Мета дослідження. Метою статті є розгляд і комплексний аналіз процесів нормативно-правового регулювання лобізму в Україні в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави та необхідності гармонізації її законодавства з наявною міжнародно-правовою базою.

Стан опрацювання проблематики. Правове регулювання лобізму є об'єктом численної кількості наукових досліджень у сфері міжнародного права. Розглядаючи питання міжнародно-правового регулювання лобізму та подальшого розвитку даного правового інституту в Україні, авторка спиралася на роботи таких вітчизняних учених як М. Бризіцький; В. Горник, М. Масик-Бесова та О. Євмешкіна; Д. Лубінець; Д. Япрах; Т. Яровой. Крім того, для написання статті було використано праці та аналітичні дослідження зарубіжних науковців, а також значний масив міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актів. Однак, використані джерела не дають можливості повноцінного висвітлення питання регулювання лобізму в Україні в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави, що й зумовило необхідність його повноформатного окреслення в рамках даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку владно-соціальних взаємодій інститут лобізму відіграє істотну роль у суспільстві будь-якої держави, адже саме завдяки йому уможлиблюється узгодження інтересів суспільства й держави, а також має місце прийняття ефективних політичних рішень. Дослідники виділяють англосаксонську та континентальну моделі правового регулювання лобізму. Англосаксонська модель передбачає наявність спеціалізованої законодавчої бази держави, що оперує єдиним нормативно-правовим актом, який характеризує всі прояви лобізму. Континентальна модель відзначається відсутністю єдиного закону, який забезпечував би всеохопне регулювання лобістської діяльності: остання регламентується різними суміжними нормативно-правовими актами, серед яких ключова роль відводиться Конституції, де закріплено право громадян на взаємодію з органами влади [2, с. 191].

Англосаксонська модель правового регулювання лобістської діяльності ґрунтується на імперативному підході: вводиться обов'язкова реєстрація лобістів, висуваються жорсткі вимоги про звітність, розкриття інформації про лобістську діяльність, а також передбачаються різні заборони на взаємодію з лобістами та здійснення лобістської діяльності для державних службовців (так звані *revolving door provisions* – принципи «дверей, що обертаються») [3, с. 90]. Відтак, із кожною наступною зміною лобістського регулювання передбачається все більший обсяг розкриття інформації про лобістські контакти, що дозволяє підвищувати прозорість лобізму та вдосконалювати лобістське регулювання з метою запровадження контролю над тіншовим лобізмом, народним лобізмом тощо.

У переважній більшості держав-членів ЄС застосовується континентальна модель правового регулювання лобістської діяльності, в рамках якої регулювання лобізму вводиться в окремих органах влади і часто ґрунтується на добровільній реєстрації та встановленні правил поведінки у кодексах професійної етики лобістів. Тобто, на території ЄС діяльність лобістів переважно регулюється «м'яким правом» і ведеться добровільний реєстр лобістів, які взаємодіють з інституціями цієї організації. Тим не менш, наразі можна помітити загальну тенденцію до посилення механізмів лобістського регулювання в державах-членах ЄС та його окремих інституціях (з'являються ініціативи щодо запровадження обов'язкового реєстру лобістів для підвищення довіри населення до діяльності європейських інституцій) [4, с. 43].

Так, у Франції, де довгий час був відсутній спеціальний закон про лобізм і не передбачалося ведення добровільних реєстрів палатами Парламенту, в 2016 році було схвалено Закон, що встановлює обов'язкову реєстрацію лобістів та створення електронного публічно доступного реєстру для розкриття інформації громадянам про взаємини між представниками інтересів осіб чи груп осіб та органами державної влади [5]. Мова про посилення регулювання лобістської діяльності йде і в Німеччині: останніми роками пропонуються різноманітні ініціативи і подаються різні скарги з вимогою про розкриття інформації про лобістів у ФРН та запровадження жорсткішого імперативного регулювання, запровадження обов'язкового реєстру осіб, які ведуть лобістську діяльність [6, с. 26].

Тим часом, імперативні вимоги до регулювання лобізму можуть пропонуватися і матимуть найбільший ефект у державах, де попередньо працювала добровільна, заснована на методах стимулювання, модель регулювання лобізму, сформувалася лобістська культура та чітке усвідомлення як представників держави, так і пред-

ставників громадянського суспільства про те, що всі лобістські операції вимагають розкриття та оприлюднення. Як показує, приміром, практика Литви та Польщі, використання імперативної моделі лобістського регулювання на початковому етапі в країнах, де історично регулювання лобізму не здійснювалося, відсутня лобістська культура та розуміння правил лобістської етики, не дозволяє ефективно забезпечити прозорість лобістської діяльності [7].

Розглядаючи ведення лобістської діяльності в Україні, можна стверджувати, що напередодні схвалення Закону України «Про лобіювання» відсутність належного законодавчого регулювання лобізму в нашій державі прямо було визнано проблемою державного та суспільного розвитку країни, виходячи з положень чинних нормативно-правових актів.

Зокрема, ст. 444 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, передбачено, що сторони сприяють діалогу та співробітництву між учасниками громадянського суспільства з обох сторін як невід'ємної частини відносин між Україною та Євросоюзом, зокрема, шляхом «сприяння процесу інституційної розбудови та консолідації організацій громадянського суспільства, у тому числі, серед іншого, лобістській діяльності, неформальному спілкуванню, візитам і семінарам тощо» [8].

У тексті Рекомендації IX Проміжного звіту щодо виконання рекомендацій, наданих у рамках четвертого раунду оцінювання Групи держав проти корупції (англ. – *Group of States against Corruption* – GRECO) «Запобігання корупції серед народних депутатів, суддів та прокурорів» 24 березня 2023 року, Україні рекомендовано запровадити правила взаємодії членів Парламенту з лобістами та іншими третіми сторонами, які намагаються впливати на законодавчий процес [9, с. 10]. У Звіті Європейської Комісії «Україна – 2023», оприлюдненому 8 листопада 2023 року, також було зазначено, що Україна повинна прийняти закон, який регулює лобістську діяльність відповідно до європейських стандартів, як частину Плану заходів щодо запобігання зловживанню надмірним впливом особами, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархами) [10, с. 11].

Відповідно, після початку офіційних переговорів про вступ України до Європейського Союзу 14 грудня 2023 року законодавче регулювання діяльності суб'єктів, які здійснюють вплив (лобіювання) інтересів третіх осіб або груп осіб під час прийняття нормативно-правових актів Верховною Радою України, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, необхідно було запроваджувати у найближчій

перспективі, враховуючи рекомендації GRECO і євроінтеграційні прагнення нашої держави [11]. Як результат, 23 лютого 2024 року український Парламент схвалив Закон України «Про лобювання», який не тільки визначив ключові засади взаємодії посадових осіб органів державної влади й органів місцевого самоврядування із зацікавленими сторонами та суб'єктами лобювання, а й окреслив основні принципи, методи та правові засади здійснення лобювання в Україні. Законом, зокрема, визначено зміст категорій «об'єкт», «предмет» та «суб'єкт» лобістської діяльності; закріплено ключові принципи здійснення лобювання та передбачено створення Реєстру прозорості, розроблення та ведення якого покладається на Національне агентство з питань запобігання корупції, котре є держателем та адміністратором Реєстру прозорості [1].

Відповідно до наявних міжнародних практик і стандартів, 21 березня 2024 року нормативно-правове регулювання лобювання в Україні було вдосконалено шляхом встановлення адміністративної відповідальності за незаконне здійснення лобювання та порушення законодавства у сфері лобювання [12], що системно пов'язано з виконанням останнього четвертого додаткового кроку, визначеного Європейською Комісією у Пакеті розширення в листопаді 2023 року в якості передумови до ухвалення стороною ЄС переговорної рамки у березні 2024 року [13].

Однак, варто зазначити, що процес формуванням практико-правової моделі лобювання в Україні відбувається не тільки в контексті європейських інтеграційних процесів, а й у прямому взаємозв'язку з євроатлантичним поступом нашої держави. Після початку повномасштабної агресії РФ проти України, наша держава не тільки потребувала військової допомоги від своїх партнерів, а й мала звітувати про розподіл зброї та специфіку її використання. Відтак, Указом Президента України від 20 червня 2023 року № 344/2023 затверджено склад Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України, а Заступника Голови НАЗК Я. Любченка визначено Національним координатором із питань співробітництва України з НАТО у сфері розбудови доброчесності [14]. Національний координатор із питань співробітництва України з НАТО у сфері розбудови доброчесності відповідає за координацію Програми з розбудови доброчесності під керівництвом НАТО (англ. – *NATO Building Integrity Programme*), або Програми NATO BI, котра надає практичні інструменти, що допомагають державам-членам Альянсу і його партнерам «зміцнювати доброчесність, прозорість і підзвітність, а також зменшувати ризик корупції у секторі безпеки та оборони», проводячи «стратегічний аналіз корупційних ризиків»

у даній сфері. Оскільки корупція та неефективне врядування становлять загрозу безпеці, реалізація принципів доброчесності безпосередньо пов'язана не тільки з ефективним урядуванням [15], а й з необхідністю належного нормативно-правового регулювання лобістської діяльності, що наразі критично важливо для здобуття Україною перемоги над агресором і забезпечення стабільного миру в Європі та світі в цілому.

За підсумками Саміту НАТО у м. Вільнюс 11 липня 2023 року, держави-члени Альянсу підтвердили своє зобов'язання щодо майбутнього членства України в НАТО [16]. Однак, визнаючи підвищення оперативної сумісності України та значний прогрес у проведенні нашою державою реформ, лідери країн-учасниць Альянсу вирішили, що шлях України до повної євроатлантичної інтеграції вийшов за межі необхідності підготовки Плану дій щодо членства в НАТО [17]. Тому, відповідно до Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО 1997 року та Додатку до неї 2009 року, представники Альянсу продовжуватимуть підтримувати та переглядати прогрес України у сфері оперативної сумісності, а також додаткові демократичні реформи та реформи сектору безпеки, які необхідні на шляху до її майбутнього членства в організації. Згідно з п. 11 Комюніке Вільнюського саміту, міністри закордонних справ держав-членів НАТО регулярно оцінюватимуть прогрес України у впровадженні реформ, необхідних для членства в Альянсі, за допомогою адаптованої Річної національної програми (аРНП) [18]. Адапована Річна національна програма була представлена союзникам 29 листопада 2023 року на засіданні Ради Україна – НАТО на рівні міністрів закордонних справ, у результаті чого було отримано схвальні відгуки держав-членів НАТО. Адапована РНП є максимально стислою та практичною, сфокусованою на реформах у секторі безпеки й оборони, у той час як у сфері демократичних трансформації чітко зафіксовано посилення на завдання, які Україна виконує на шляху своєї євроатлантичної інтеграції [17].

Таким чином, схвалення Закону України «Про лобювання» стало суттєвим кроком не тільки на шляху продовження демократичних реформ в Україні, а й черговим здобутком у процесі її європейської та євроатлантичної інтеграції. Однак, поряд із прийняттям спеціального законодавчого акту, становлення правового інституту лобізму в нашій державі, в першу чергу, потребує внесення змін до чинних нормативно-правових актів, що дозволять належним чином визначити і регламентувати порядок та процедури провадження лобістської діяльності в органах державної влади та місцевого самоврядування, серед яких: Регламент Верховної Ради України, Регламент Кабінету Міністрів України, Типовий

регламент місцевої державної адміністрації, Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України, Закон України «Про Кабінет Міністрів України», Закон України «Про центральні органи виконавчої влади», Закон України «Про місцеві державні адміністрації», Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про державну службу», Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [19, с. 369-370].

Крім того, повноцінний вступ у силу Закону України «Про лобіювання» можливий виключно на основі введення відповідальності всіх сторін даного процесу та застосування комплексного підходу до забезпечення прозорості роботи всіх органів державної влади, політиків і політичних партій. Скажімо, в США представники органів державної влади мають можливість отримувати повну інформацію про те, хто прагне здійснити на них вплив, лобіюючи визначені інтереси, хто оплачує лобістські послуги і яким чином їх реалізує. Однак, з іншого боку, всі факти взаємодії державних службовців із представниками лобістських структур також мають оприлюднюватися, а їхній зміст може бути предметом суспільних обговорень і дискусій [20, с. 38]. Крім того, держава (подібно до Франції чи Литви) має гарантувати наявність дієвого контролю за процесом лобіювання з метою уникнення недоброчесного впливу окремих осіб чи груп інтересів на процес прийняття важливих суспільно-політичних рішень, а також неможливості обмеження участі організацій громадянського суспільства у виробленні публічної політики [21], що, зрештою, повинно сприяти подоланню корупції та виконанню критеріїв, необхідних для вступу України в ЄС і НАТО.

Висновки. Отже, схвалення Закону України «Про лобіювання» 23 лютого 2024 року дозволило унормувати ведення лобістської діяльності в правовому ключі, проте наразі все ще присутні окремі прогалини у вітчизняному законодавстві, які забезпечують можливість існування «тіньового лобізму». Процес формування практико-теоретичної моделі лобіювання в Україні продовжується в контексті європейських та євроатлантичних інтеграційних процесів, оскільки саме на основі наявного міжнародного досвіду та рекомендацій Євросоюзу й НАТО, що надаються під час поглиблення їх відносин з Україною та здійснення оцінки її досягнень на цьому шляху, наша держава продовжує демократичні реформи і, зокрема, здійснює гармонізацію свого законодавства з правом ЄС. Відповідно, нормативно-правові механізми регулювання лобізму в Україні наразі потребують подальшого вдосконалення, адже запропоновані законодавчі інструменти містять окремі невідповідності між задекларованими на шляху до ЄС і НАТО

завданнями України та правовими засобами їх досягнення, зокрема, щодо подальшої демократизації суспільства та подолання корупції на національному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про лобіювання: Закон України від 23 лютого 2024 р. № 3606-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text> (дата звернення: 27.06.2024).
2. Лубінець Д.В. Англосаксонська та континентальна моделі регулювання лобізму: порівняльний аналіз. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2018. Вип. 21. С. 190–196.
3. Бризіцький М.І. Правовий механізм лобіювання: загальнотеоретична та порівняльно-правова характеристика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 215 с.
4. Mahoney C. Lobbying Success in the United States and the European Union. *Journal of Public Policy*. 2007. Vol. 27, No. 1. P. 35–56.
5. New French Anti-Corruption Law. *Sullivan & Crowell LLP*. 21 December 2016. 5 p. URL: <https://fcpa.stanford.edu/research-reports/20162113-new-french-anti-corruption-law.pdf> (дата звернення: 19.06.2024).
6. Speth R. Lobbying in Germany. Berlin: Transparency International Deutschland e.V., 2014. 42 p.
7. Яровой Т.С. Європейський лобізм, як дороговказ для вітчизняних законотворців: досвід Республіки Польща та Литовської Республіки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2017. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1279> (дата звернення: 18.06.2024).
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. Дата оновлення: 30 листопада 2023 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 29.05.2024).
9. GrecoRC4(2023)2. FOURTH EVALUATION ROUND. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. INTERIM COMPLIANCE REPORT: UKRAINE of 24 March 2023. *Council of Europe: Group of States against*

- Corruption*. 20-24 March 2023. 24 p. URL: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/1680aaa790> (дата звернення: 27.05.2024).
10. SWD(2023) 699 final. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT: Ukraine 2023 Report. *European Commission*. 8 November 2023. 151 p. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 27.05.2024).
 11. European Council conclusions on Ukraine, enlargement and reforms of 14 December 2023. *European Council. Council of the European Union*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/12/14/european-council-conclusions-on-ukraine-enlargement-and-reforms/> (дата звернення: 28.05.2024).
 12. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за порушення законодавства у сфері лобювання: Закон України від 21 березня 2024 р. № 3620-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3620-20#Text> (дата звернення: 28.06.2024).
 13. Верховна Рада ухвалила Закон про зміни до КУпАП щодо порушення законодавства в сфері лобювання. *КОМУНІКАЦІЙНА КОМАНДА ОФІСУ ВІЦЕПРЕМ'ЄРКИ З ПИТАНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ*. 22 березня 2024 р. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/verhovna-rada-uhvalyla-zakon-pro-zminy-do-kupap-shhodo-porushennya-zakonodavstva-v-sferi-lobiyuvannya/> (дата звернення: 28.06.2024).
 14. Питання складу Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України: Указ Президента України від 20 червня 2023 р. № 344/2023. *ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ: Офіційне Інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3442023-47125> (дата звернення: 23.06.2024).
 15. Заступник Голови НАЗК став Національним координатором з питань співробітництва України та НАТО з розбудови доброчесності. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. 22 червня 2023 р. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/zastupnyk-golovy-nazk-stav-natsionalnym-koordynatorom-z-pytan-spivrobitnytstva-ukrayiny-ta-nato-z-rozbudovy-dobrochesnosti/> (дата звернення: 26.06.2024).
 16. Relations with Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. 7 March 2024. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm (дата звернення: 18.06.2024).
 17. Комісія з питань координації євроатлантичної інтеграції схвалила проєкт адаптованої РНП Україна – НАТО. *Урядовий портал: Єдиний веб-портал виконавчої влади України*. 28 листопада 2023 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/komisiiia-z-pytan-koordynatsii-ievroatlantychnoi-intehratsii-skhvalyla-proekt-adaptovanoi-rnp-ukrainana-to> (дата звернення: 20.06.2024).
 18. Vilnius Summit Communiqué. Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_217320.htm (дата звернення: 22.06.2024).
 19. Горник В.Г., Масик-Бесова М.З., Євмешкіна О.Л. Проблемні аспекти лобізму в системі державного управління. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 366–371.
 20. Holyoke T.T. *The Ethical Lobbyist: Reforming Washington's Influence Industry*. Washington, DC: Georgetown University Press, 2015. 68 p.
 21. Япрах Д. Чим загрожує лобізм організаціям громадянського суспільства. *ДМ. ЗМІ для змін*. 5 квітня 2024 р. URL: <https://cs.detector.media/reforms/texts/186026/2024-04-05-chym-zagrozhue-lobizm-organizatsiyam-gromadyanskogo-suspilstva/> (дата звернення: 28.06.2024).